

दसरा — मराठेशाहीतील वैभवशाली सण

अशोक ज्ञा. पाटील,

श्री. एम. एच. खापणे महाविद्यालय, पाचल, ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रास्ताविक :

भारताच्या वेगवेगळ्या प्रांतांमध्ये वेगवेगळे सण साजरे केले जातात. त्यापैकी दसरा किंवा विजयादशमी हा सण मोठ्या आनंदाने सर्वत्र साजरा करण्याची परंपरा आहे. मराठेशाहीच्या काळात महाराष्ट्रात होळी आणि दसरा या सणांना अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले होते. होळी हा समाजाच्या ख्यालीखुशालीचा व करमणुकीचा प्रतिक असणारा तर दसरा हा त्याच्या पराक्रमाचे प्रतिक असणारा सण होता. या सणाला अनेक प्राचीन संदर्भ आहेत. प्रजेवर अनन्वित अत्याचार करणाऱ्या दृष्ट राक्षसाच्या संहार करण्यासाठी दुर्गामातेने रणचंडीकेचा अवतार घेतला आणि एकाएकाला ठार केले. त्यापैकी महिषासुर राक्षस या दिवशी मारला म्हणून हा दिवस 'विजयोत्सव' म्हणून साजरा केला जातो. असेही सांगितले जाते की, प्रभु रामचंद्रानी अन्यायी रावणाचा निःपात करण्याचा निश्चय करून, याच दिवशी शमी वृक्षाचे पूजन करून, लंकेच्या स्वारीला प्रस्थान केले होते.^१ दुसऱ्या एका कथेनुसार अज्ञातवास संपल्यावर पांडवानी शमीच्या झाडावर ठेवलेली आपली शस्त्रे या दसऱ्याच्या दिवशीच काढून पुन्हा हाती घेतली व भारतीय युद्धामध्ये विजय मिळविला. या जरी पौराणिक कथा असल्या तरी त्यामधून हा सण केवळ उत्सव म्हणून साजरा करण्याचा नसून तो समाजातील क्षारपरंपरेशी व क्षत्रियांच्या कर्तव्यकर्माशी निगडित होता.

शिवकाळ व पेशवेकाळातील दसरा—

शिवकाळ व पेशवेकाळ हा उत्सव अतिशय थाटात साजरा केला जात होता. श्री रामचंद्रांनी रावणाच्या मोहिमेवर या दिवशी प्रस्थान केल्याचे स्मरण ठेऊन मराठे आपल्या शत्रूंचे दमन करण्यासाठी व प्रदेश जिंकण्यासाठी या शुभदिनी मोहिमेला प्रस्थान करू लागले. शिवकाळातील व पेशवेकाळातील अनेक मोहिमांची सुरुवात दसऱ्याच्या वेळी झाल्याचे स्पष्ट होते.^२ यावेळी प्रत्येक ग्रामदेवतेच्या मंदिरामध्ये दसरा साजरा केला जात असून गावातील सर्व

लोक या उत्सवामध्ये सहभागी होत. दसऱ्यानिमित्त ग्रामदेवतेची सवाद्य मिरवणूक काढली जात असे. गावातील कांही लोक आणि विशेषकरून स्त्रिया नऊ दिवस उपवास करीत. नवरात्रीनिमित्त मंदिरामध्ये भजन, कथा, किर्तन व गोंधळ असे कार्यक्रम चालत असत, इ.स. १९७०—९१ मध्ये काशीनाथ उपाध्याय नावाच्या पुण्यातील ब्राम्हणाने धर्मसिंधु नावाचा धर्मशास्त्रावरील ग्रंथ लिहिला असून त्यामध्ये त्याने तत्कालीन दसऱ्याचे वर्णन केले आहे.^३ त्या ग्रंथानुसार त्यावेळी शमी वृक्षाची पाने सोने म्हणून वाटणे आणि सिमोल्लंघन करणे ही प्रथा महाराष्ट्रासह राजस्थान व बडोद्यामध्ये होती. यादिवशी रजपूतांमध्ये तोफांची पूजा करणे या गोष्टीला अतिशय महत्त्व होते.^४ महाराष्ट्रातील लोकही यादिवशी शस्त्रपूजन करत असत.

शिवकाळात राजधानीत विजयादशमीचा दरबार भरवला जात असे. त्यावेळी छत्रपतींना मुजरे व नजरा दिल्या जात असत. तसेच छत्रपतीकडूनही कर्तबगार सरदारांचा यावेळी सन्मान केला जात होता. याचवेळी परमुलखावरील स्वान्यांची घोषणा केली जात होती. पुढे पेशवेकालखंडात छत्रपतीऐवजी पेशव्यांचे स्थानमहात्म्य जसे वाढले तसे दसऱ्याचे महत्त्वही वाढतच गेले. पावसाळा संपताच पेशव्यांचे सरदार पुण्याला गोळा होत. दसऱ्याचे सिमोल्लंघन करून स्वान्या दसऱ्याच्या मुहुर्तावर बाहेर पडत. या मुहुर्तावरील त्यांची श्रद्धा रणांगणावर त्यांचे नितीधैर्य वाढवणारी होती. शिवाजी महाराजांनी सुरु

केलेल्या या क्षारपरंपरेची जोपासना पुढे मराठ्यांच्या कित्येक पिढ्यांनी केली, त्यामुळे मराठ्यांना आपली सत्ता लाहोर मुलतानपर्यंत वाढविता आली. दुसरा सणाची सुरुवात घटस्थापनेने होत असून त्याचा समारोप सिमोल्लंघनाने होत असे. त्यामुळे हा सण दहा दिवस चालत असे. अश्विन शुद्ध प्रतिपदा ते नवमी असे नऊ दिवस नवरात्र उत्सव^५ आणि दहाव्या दिवशी विजयादशमी असे या उत्सवाचे स्वरूप असे. पहिल्या नऊ दिवसात कथा, किर्तन गोंधळ अशा कार्यक्रमांनी वातावरण भक्तीमय होऊन जात होते.^६ दसऱ्यावेळी बळी देण्याची प्रथा पेशवेकाळात प्रचलीत होती. अनेक ठिकाणी बकऱ्यांचा बळी देवीला दिला जात असे.^७ बळी दिलेल्या बकऱ्याचे मांस वाटले जात असे. सिमोल्लंघनानंतर होणाऱ्या कार्यक्रमात पेशव्यांना नजराणा दिला जात असे. त्याचबरोबर पेशवे देखील अनेक सरदारांचा मानाचा पोषाख देऊन त्यांच्या कामगिरीचा गौरव करीत असत.^८

मराठ्यांचे छत्रपती शाहू यांची गादी सातारा येथे होती. येथे अदालत वाड्याच्या शेजारी असणारी रंगमहाल ही वास्तू मनोरंजनाच्या कार्यक्रमासाठी वापरली जात होती. या इमारतरच्या वरच्या उंच मजल्यावर राणीसाठी मनोरंजनाचा कार्यक्रम पाहण्यासाठी स्वतंत्र कक्ष होता तर खालच्या मजल्यावर इतर लोकांनी मनोरंजनाचा कार्यक्रम पाहण्याची व्यवस्था होती. या इमारतीसमोर असणाऱ्या मोकळ्या मैदानाचा उपयोग मनोरंजनाच्या कार्यक्रमासाठी केला जात होता. दसऱ्यादिवशी सोने स्वीकारण्यासाठी राजकुटुंबिय याच वाड्याचा उपयोग करीत असत. यादिवशी आणि इतर समारंभाचे दिवशी महत्वाचे खेळाचे सामने भरविले जात असत. त्यामध्ये जिंकणाऱ्या राजकुटुंबाच्या हस्ते इनाम व बक्षिसे दिली जात असत.^९

सवाई माधवरावाच्या काळात मराठी साम्राज्याने पुन्हा एकदा परमोच्च बिंदू गाठला होता. त्यावेळच्या दुसरा समारंभाचे वर्णन सर जॉन माल्कम याने लिहून ठेवले आहे. तो म्हणतो, “नवरात्र संपून दसऱ्याच्या दहाव्या दिवशी शिलंगाचा मोठा समारंभ असतो. त्यावेळी तमाम मराठी फौज साऱ्या वैभवानिशी पहावयास मिळते. सारे सरदार, शिलेदार, दरकदार, एकांडे शिपाई, पायदळ, तोफा सर्व सजून स्वारीस निघतात. मराठ्यासारखे घोड्यावर बसणारे बाळाभ्यासी तेच! काय ती त्यांची उमदी घोडी! त्यावर तऱ्हेतऱ्हेचे साज घातलेले आणि बहुमोल पोषाख करून त्यावर बसलेले उमदे मराठी शिलेदार त्या गर्दीतही लीलेने आपआपल्या घोड्यांकडून विविध कसरती करीत चालतात; त्याचे वर्णन काय करावे! नानाविध रंगाच्या पोषाखांना आणि हजारो जरीलगाच्या उजाळ्यांनी लाटा उठल्याप्रमाणे डहुळलेला तो समुदायसमुद्र पाहून दृष्टिचे पारणे फिटल्यासारखे वाटते. नौबती, नगारे, तुडुम—ताशे, मर्फे, झांजा, तंबूर, ढोल आणि लेंझिमा या जयवाद्यांनी वातावरण धुंद झालेले असते. खास पेशव्यांची स्वारी रुप्याच्या अंबारीत स्वार झालेली असते. मागे इतर मोठमोठे मानकरी आपआपल्या सजवलेल्या घोड्यावरून हत्यारे परजीत चाललेली असतात. शिलंगणाची ही स्वारी मोठ्या समारंभाने पुण्यानजीक एखाद्या विविक्षित ठिकाणी सायंकाळी जाऊन पोचते. तेथे खासा पेशवा आधी शमीपूजन करतो. तसेच शेजारीच एक शेत मुद्दाम राखून ठेवलेले असते. त्यातील कणसे पेशवा खुडतो. ते होताच मग त्याठिकाणी सोने लुटण्यासाठी व कणसे लुटण्यासाठी एकच सर्वांचा तोबा होऊन जातो. पेशव्याने शमीची पाने खुडताच सगळीकडून तोफांचे व बंदूकीचे आवाज होऊ लागतात. अशा रितीने समारंभ उरकल्यावर अंधार पडल्यावर स्वारी परतते; यावेळी हजारो चंद्रज्योती आणि महतापा पाजळत असतात. त्यांचा दिवसासारखा लख्ख प्रकाश पडलेला असतो. गर्दी इतकी झालेली असते की ‘झुगारील्या जरी वरुनी ताट तरि ते खाली पडेना’. म्हणजे बत्ताशाचे ताट वरून फेकले तरी एकही बत्तासा खाली पडणे शक्य नाही, इतके माणसाला माणूस भिडले.’^{१०} पेशव्यांची स्वारी शनिवार वाड्यात परतल्यावर दरबार होत असे. त्यावेळी शाहीर आपल्या नव्या पोवाड्यांचे गायन दरबारात करून पेशव्यांकडून बक्षिस मिळवत. दसऱ्यानिमित्त सर्व लहानमोठे सरदार पेशव्यांना नजराणा करीत. त्यानंतर पेशव्यांकडूनही अनेक सरदारांना बहुमानाचा पोषाख, पालखी, दिवट्या व अफतगिरी देऊन त्यांचा गौरव केला जाई. सवाई माधवराव पेशव्यांनी इ.स. १७९४ मध्ये दुसरा दरबारावेळी आपल्या प्रजेतील सन्माननीय मंडळींना सन्मानार्थ जो पोशाख पंदान केला, त्यासाठी २,२०,१४४ यप्ये खर्च होते.^{११} दसऱ्यादिवशी मानयन्मान करण्याची ही पध्दत पेशवाईच्या अस्तापर्यंत (१८१८) सुरू होती.

पुढे ब्रीटीशांनी ही पध्दत चालू ठेवली, मात्र ती त्यांच्या राजाच्या किंवा राणीच्या वाढदिवसाला अशा प्रकारचा दरबार भरवून मान्यवरांचा सत्कार समारंभ होत असे. पेशवेकाळात दुसऱ्याच्या सणानिमित्त अनेक लष्करी पध्दतीचे खेळ आणि स्पर्धा यांचे आयोजन ही कलंजात होते. त्यांना जनतेचा चांगला प्रतिसाद लाभत असे. त्याच पध्दतीच्या स्पर्धा पुढे ब्रिटीशोनीही आपल्या समारंभाच्या निमित्ताने चालू ठेवल्या होत्या.

पेशव्याप्रमाणेच त्यांच्या अनेक सरदारांकडे दुसरा साजरा केला जात होता. दौलतराव शिंद्याची सिमालंघनाची मिरवणूकही पेशव्याप्रमाणेच थाटामाटामध्ये निघत असे. दुसऱ्या बाजीरावाच्या काळात विलयादशमी दरबारी थाटमाट, नाचगाणे व भव्य मिरवणूक एवढ्या पुरतीच मर्यादित झाली. पुढे इंग्रजांनी जरी मराठी राज्य खालसा केले तरी विजया दशमीच्या दुसऱ्या हे मराठी संस्कृतीचे इतके अविभाज्य अंग होते की, ते इंग्रजासारख्या परक्या राज्यत्यासही या मराठी परंपरेचा मान राखावा लागला होता.^{१२}

१. डॉ. पवार जयसिंगराव, मराठी शाहीचे अंतरंग, पृ. ७४

२. कित्ता, पृ. ७५.८१

३. काणे पा.वा., हिस्ट्री ऑफ धर्मशाळा, भा. १ पृ १९२

४. जॅम्स टोड, अॅलन अॅन्ड ओटक्विटीज ऑफ राजस्थान ख.२, पृ. ६८५

५. गर्गे स.मा. (संपा), कावीर रियासतीची कागदपे, खं. ३ ले १९५

६. सरदेसाई गो.स., पेशवा दफ्तरातून निवडलेले कागद, ख. ४५ ले. ६

७. कित्ता, ले ६

८. कित्ता, ले. १३

९. महाराष्ट्र स्टेट गॅझेट ऑफ सातारा डिस्ट्रिक्ट, ८९४.८९५

१०. केळकर यं.न., मराठेशाहीतील वेधक, पृ. १२७-१२८

११. पारसनिस द.ब., अनु. डॉ. देशपांडे सुरेश, पेशवेकालीन पुणे, पृ. ९७

१२. डॉ. पवार जयसिंगराव, पूर्वोक्त, पृ. ८१